

Δήμητρα Ν. Πέτρου

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής

Νικόλαος Ι. Παπαγιαννάκος

Αρχιτέκτων Ε.Μ.Π., DEA Αρχαιολογίας, DEA Γεωγραφίας

Νεότερα αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα από τον ναό της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο Μεσογαίας

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ βρίσκεται μέσα σε γραφικό κατάφυτο περίβολο, πάνω σε χαμηλό ύψωμα περίπου 2 κλμ. βορειοανατολικά του Μαρκοπούλου Μεσογαίας, κοντά στην οδό που οδηγεί στο λιμάνι του Πόρτο Ράφτη. Στη θέση αυτή, γνωστή ως «Αγγελήσι», εντοπίζεται με βεβαιότητα ο αρχαίος δήμος Αγγελή, της Πανδιονίδος φυλής¹.

Η εκκλησία έχει ανεγερθεί σε μικρή απόσταση νότια της Στειριακής οδού, του πανάρχαιου δρόμου που συνέδεε το άστυ με τον δήμο της Στειριάς και το μεγάλο λιμάνι της Μεσογαίας², ενώ δεν απέχει πολύ από τον ιερό τόπο της Βραυρώνας. Λόγω της ιδιαιτερότητας της θέσης της, επισημάνθηκε πολύ νωρίς από περιηγητές, χαρτογράφους και μελετητές. Ήδη το 1855 αναφέρεται από τον L. Ross, ενώ αργότερα ο A. Milchhöfer κάνει ιδιαίτερη μνεία στο μοναστήρι της Αγ. Τριάδας και

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στις αρχαιολόγους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής κ. Αικατερίνη Πέτρου, για τη συνεργασία και τις υποδείξεις της αναφορικά με τα αρχαία του Μουσείου Βραυρώνας και κ. Πέλλη Φωτιάδη, για την παροχή στοιχείων από τη μεταπτυχιακή της εργασία.

1. Traill (1975), 42. Η ονομασία του αρχαίου δήμου επιβιώνει μέχρι σήμερα στο τοπωνύμιο, το οποίο προφανώς ταυτίζεται με το τοπικό παράγωγο επίρρημα με την κατάληξη -σι(ν), που δηλώνει στάση σε τόπο (Άγγελήσι): Ενισλείδης (1984), 81-84. Σε όρο που βρέθηκε στον λόφο Κουλιδά, ανατολικά της Αγίας Τριάδας, αναφέρονται οι δημότες στη δοτική: «αγγελεῦσι» (Μουσείο Βραυρώνας BE 1280, αδημοσίευτο). Επίσης, ονόματα δημοτών από την Αγγελή αναγράφονται σε επιτύμβια μνημεία από το Μαρκόπουλο και το Πόρτο Ράφτη, τα Σπάτα και την Αθήνα: IG III2 5230, Μπαρδάνη – Παπαδόπουλος (2006), αρ. 4-7, 32, 469.

2. Κακαβογιάννη (2009), 185-187, εικ. 13.1.

στα αρχαία κατάλοιπα που σώζονται στον περίβολο. Το κηρυγμένο με βασιλικό Διάταγμα του 1923 «προέχον βυζαντινό μνημείο» δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο θεμελιώδες για την έρευνα των απικών βυζαντινών ναών έργο *Εκκλησίες της Απικής*³.

Πρόκειται για διπλή εκκλησία με νάρθηκα και δύο αφίδες στα ανατολικά, εκ των οποίων η βόρεια είναι ελαφρώς μικρότερη από τη νότια⁴ (εξωτ. διαστάσεις περ. 10,30 X 8,10 μ.). Τα δύο, σχεδόν ισομεγέθη, κλίτη καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες που φέρουν δίριχτες κεραμοσκεπείς στέγες (εικ. 1). Ο νάρθηκας καταλαμβάνει ολόκληρη τη δυτική πλευρά του ναού, είναι διμερής και επικοινωνεί μέσω τοξωτών ανοιγμάτων με τα κλίτη. Στο νότιο τμήμα του καλύπτεται με χαμηλωμένο σφαιρικό θόλο (φουρνικό) και στο βόρειο με εγκάρσια προς το ναό καμάρα, ενώ η στέγη του διαμορφώνεται μονόριχτη προς την πρόσοψη. Τα δύο κλίτη επικοινωνούν μεταξύ τους με ελαφρώς οξυκόρυφο άνοιγμα, ενώ μικρότερο τοξωτό άνοιγμα συνδέει τους χώρους του ιερού. Δύο τυφλά αφιδώματα διαρθρώνονται εσωτερικά στη νότια πλευρά της εκκλησίας, τα οποία χωρίζονται με έναν αρράβδωτο κίονα με επίθημα, σε επαφή με τον τοίχο. Οι δύο κόγχες είναι εξωτερικά ημικυκλικές, μεγάλες κατ' αναλογία προς το κτήριο καθώς ενισχύονται με λιθοδομή έως το μέσον περίπου του ύψους τους και φέρουν στενά ανοίγματα στον άξονα και φωταγωγούς ψηλότερα. Έχουν ανεγερθεί εντός του περιγράμματος μιας ευρείας ημικυκλικής αφίδας, ίχνη από τα θεμέλια της οποίας διακρίνονταν παλαιότερα στα ανατολικά. Η τοιχοποιία του μνημείου καλύπτεται πλήρως από νεότερα επιχρίσματα, εκτός από μικρά τμήματα στις αφίδες όπου διακρίνεται η μορφή της, ένα αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα πιθανώς υστεροβυζαντινής εποχής⁵ (εικ. 2).

3. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη (1969), 154-156, Πίν. XVII (κάτοψη, τομή), εικ. 131-143 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

4. Γκράτζιου (2010), 127-183 (με όλη τη βιβλιογραφία και τον προβληματισμό σχετικά με τους ναούς με διπλή διάταξη): Οι διπλοί ναοί «αποτελούνται από δύο παράλληλους καμαροσκέπαστους χώρους που επικοινωνούν με τοξωτά ανοίγματα και στεγάζονται από δύο παράλληλες δικλινείς στέγες. Σε κάθε περίπτωση οι διπλές εκκλησίες ως κτήρια διακηρύσσουν τη διπλή θρησκευτική ταυτότητα της κοινότητας και του οικισμένου χώρου μέρος του οποίου αποτελούν». Τελευταία, ο Χ. Κουτελάκης έχει αναφερθεί στη λειτουργική χρήση του ναού της Αγ. Τριάδας ως κτηρίου διπλής λατρείας στο πλαίσιο της φιλενωπικής πολιτικής που επιβλήθηκε μετά τη Σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας και έπειτα από τη διείσδυση οικογενειών από τις Κυκλάδες και λατίνων φεουδαρχών στο Μαρκόπουλο (Κουτελάκης 2013, 469-473, Κουτελάκης 2015). Η έρευνα είναι σε εξέλιξη, ενώ σχετικά αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία που ενδεχομένως προκύπτουν από το έργο της αποκατάστασης του μνημείου θα προσφέρουν την απαραίτητη τεκμηρίωση.

5. Οι άλλες πλευρές είναι υδροχρωματισμένες με εναλλασσόμενες ταινίες ερυθρού χρώματος και ώχρας, πρακτική που εφαρμόζεται σε περιπτώσεις εξωραϊσμού των όψεων ναών στα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αι., ως επίδραση της κοσμικής αρχιτεκτονικής της εποχής. Μερικά ακόμη παραδείγματα από τη νοτιοανατολική Απική: η Αγία Παρασκευή και ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος στην Παιανία, η Αγία Παρασκευή και Αγία Θέκλα στο Μαρκόπουλο, ο Άγιος Θωμάς Κερατέας.

Στο εσωτερικό του ναού, στο Ιερό και στους πλευρικούς τοίχους κοντά στο ξύλινο τέμπλο σώζονται αξιόλογες τοιχογραφίες του 18ου αι. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το παλαιότερο ξύλινο τέμπλο του ναού κοσμούσαν εικόνες καλής τέχνης του τέλους του 18ου και του α΄ μισού του 19ου αι.⁶

Πέρα από την τυπολογία, η ιδιαιτερότητα του μνημείου οφείλεται στην παρουσία αξιόλογων μαρμάρινων γλυπτών που είναι ενσωματωμένα σε δεύτερη χρήση στη στέγη, στην τοικοποιία και στην πλακόστρωτη αυλή μπροστά από τη δυτική του όψη. Αλλά και σε όλη την έκταση που ορίζεται από τον περίβολο σώζονται λιθοσωροί, κατάλοιπα τοικοποιιών και αρκετά διάσπαρτα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως αρράβδωτοι κίονες και μαρμάρινες πλάκες⁷.

Σύμφωνα με αρχειακές πηγές, μεταξύ των ετών 1803-1816 ο ναός λειτούργησε ως μονύδριο από τον μοναχό Διονύσιο, ο οποίος κατέφυγε εκεί από τη Μονή Πεντέλης.⁸ Μετά τον θάνατό του, τα κτήματα του ναού εκποιήθηκαν και αγοράσθηκαν από την κοινοτική επιτροπή του Μαρκοπούλου, η οποία έκτοτε ανέλαβε την επιμέλεια του χώρου και την προσωρινή διαμονή των πιστών «κατά τας πανηγύρεις...». Ο ναός, όπως μας έχει διασωθεί σήμερα, παρουσιάζει έντονη εικόνα των εκτεταμένων επεμβάσεων που έγιναν στον όψιμο 19ο αι.⁹

6. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη (1969), 155-156. Οι υπόλοιπες εσωτερικές επιφάνειες καλύπτονται με επάλληλες στρώσεις επιχρισμάτων κυρίως όψιμης μεταβυζαντινής και νεότερης εποχής, όπως έδειξαν οι διερευνητικές τομές που έγιναν από συντηρητές αρχαιοτήτων.

Οι δεσποτικές εικόνες και τμήματα του ξυλόγλυπτου τέμπλου φυλάσσονται σήμερα στον ενοριακό ναό του Αγ. Ιωάννη Μαρκοπούλου. Δύο από τις εικόνες, ο ένθρονος Χριστός (1806) και η Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα με Προφήτες, είναι έργα του Αθηναίου αγιογράφου Ιωάννη Ντούντα, ο οποίος υπογράφει εδώ με το πατρώνυμο («Χειρ Ιωάννου Αθανασίου»): *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* (1991), 364, Χατζηδάκης – Δρακοπούλου (1997), 251. Δύο ακόμη εικόνες, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και οι Τρεις Ιεράρχες, δεν σώζουν υπογραφή, αλλά φαίνεται ότι έχουν εκτελεσθεί από τον ίδιο ζωγράφο. Μαρτυρείται επίσης ότι το εικονοστάσι του ναού προέρχεται από την παλαιά εκκλησία του Αγ. Ιωάννη στο Μαρκόπουλο, η οποία κατεδαφίσθηκε το 1905: Θεοδώρου (1994), 87.

7. Κατά τους Μπούρα – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη (1969), το μνημείο θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, ενώ η πληθώρα αρχαίων μελών υποδεικνύει ίσως την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην ίδια θέση ή στην ευρύτερη περιοχή. Οι ίδιοι μελετητές δέχονται επίσης την ύπαρξη παλαιότερων οικοδομικών φάσεων, χωρίς ωστόσο να την τεκμηριώνουν.

8. Γ.Α.Κ. αρ. 562 (21-10-1853) και αρ. 44 (12-3-1854), Αγγελής (2009).

9. Συγκεκριμένα, από το 1869 έως περίπου τα τέλη του 19ου αι. — όπως επιβεβαιώνεται και από το ανέκδοτο αρχείο του ιερέως Ιωάννου Ηλία — επισκευάσθηκε η στέγη με τοποθέτηση νέων κεραμιδιών (ενώ διατηρήθηκε μικρό μέρος της παλαιότερης κεράμωσης από πεπλισμένους στρωπίρες και στενούς καλυππίρες), κατασκευάσθηκαν νέα εσωτερικά επιχρίσματα και έγινε εξωραϊσμός των όψεων (υδροχρωματισμός με χαρακτηριστικές δίχρωμες ταινίες, κλασικιστικά ανθεμιωτά ακροκέραμα στην πρόσοψη).

Την ίδια εποχή διαμορφώθηκε πιθανότατα και η πλακόστρωτη αυλή δυτικά του ναού, στην οποία ενσωματώθηκαν πολλά αρχαία μαρμάρινα μέλη. Στον μεγάλο περίβολο, πάνω από τη μνημειακή

Στο πλαίσιο της εκπόνησης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης¹⁰, το φθινόπωρο του 2014 πραγματοποιήθηκαν από την τότε αρμόδια Α΄ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διερευνητικές ανασκαφικές τομές στον ναό, κατά τις οποίες ήλθαν στο φως νέα στοιχεία που προσφέρουν, σε συνδυασμό με την τεκμηρίωση και επιστημονική έρευνα, κάποια πρώτα, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα για την οικοδομική ιστορία του.

Κατά τις εξωτερικές τομές, που διενεργήθηκαν ανατολικά και ΝΑ. του δίκου ναού, εντοπίστηκαν (εικ. 3, 4):

- Στο ανώτερο στρώμα αποκαλύφθηκε η ευρεία ημικυκλική αψίδα αρχαιότερου κτηρίου, ίχνη της οποίας ήταν ορατά από παλιά (εικ. 5, 6). Η τοιχοποιία της συνίσταται από ημιλαξευμένους ασβεστολίθους σε κανονικές στρώσεις, με ενίσχυση από διάτονους λίθους και ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ σώζει κατά τόπους επίχρισμα με ασβεστοκονίαμα στην εξωτερική πλευρά. Η αψίδα ανευρέθηκε σε βάθος -0,50 μ. από τη στάθμη στο σημείο εισόδου του ναού και έχει χαρακτηριστική διάμετρο αντίστοιχη με το μήκος της ανατολικής πλευράς του υπερκείμενου ναού (8,15 μ.), περικλείει δηλαδή τις δύο αψίδες του¹¹ (εικ. 3).
- Στο κατώτερο στρώμα, ΝΑ. της παλαιάς αψίδας, ήλθε στο φως επιμήκης θαλαμοειδής ταφικός χώρος με άξονα ΒΑ-ΝΔ., συνολικού μήκους 2,72 μ. και πλάτους 0,65 μ. (εικ. 5, 7). Διαθέτει τρίβαθμη κλίμακα πλάτους 0,50 μ. στην ανατολική πλευρά, που κατέρχεται από τη στάθμη -1,86 μ. έως -2,73 μ. του εδάφους του, το οποίο διαμορφώνεται από συνεκτικό χώμα. Οι παρειές του είναι κτισμένες από πεπλατυσμένους λίθους και πλίνθους και διασώζουν σε μεγάλη έκταση επίχρισμα ασβεστοκονιάματος¹². Η άνω επιφάνεια των τοιχωμάτων του διαμορφώνεται με κεραμικές πλάκες. Η βόρεια παρειά, όπου παρουσιάζεται χαλάρωση της κατασκευής, εφάπτεται της παλαιάς αψίδας. Στο δυτικό τμήμα του θαλάμου ανευρέθηκε μέρος τριών σκελετών, που η κατάσταση διατήρησής τους παραπέμπει πιθανώς σε ανακομιδή¹³.

τοξωτή πύλη, σώζεται εντοιχισμένη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό και εγχάρκτη τη χρονολογία έναρξης των επεμβάσεων (1869).

10. Το μνημείο αντιμετωπίζει στο σύνολό του σοβαρά δομικά και αισθητικά προβλήματα και η αναγκαιότητα διάσωσής του επέβαλε την εκπόνηση αρχιτεκτονικής μελέτης με πρωτοβουλία του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Ι. Ναού Αγ. Ιωάννη Μαρκοπούλου.

11. Στον χώρο του άξονα της αψίδας πλησίον του αναλημματικού νεότερου τοίχου, ανευρέθηκαν δύο ταφές βρεφών νεότερης εποχής.

12. Μετά την ανασκαφή έγιναν προληπτικές συγκρατίσεις στα επιχρίσματα των παρειών του τάφου από συντηρητές αρχαιοτήτων.

13. Στα Μεσόγεια, παρόμοιοι υπόγειοι ταφικοί χώροι με κλίμακα, αλλά μεγαλύτερου πλάτους, που περιείχαν κανονικές ταφές, ανακομιδές ή χρησιμοποιούνταν ως οστεοφυλάκια, έχουν αποκαλυφθεί συνήθως εντός του περιγράμματος της κάτοψης βυζαντινών ναών, όπως, για παράδειγμα,

Ο ταφικός χώρος στην Αγία Τριάδα έφερε χαρακτηριστική κάλυψη από σειρά πλάκων ποικίλων διαστάσεων σε δεύτερη χρήση (εικ. 5). Ανάμεσά τους διακρίνονται δύο συνανήκοντα τεμάχια γωνιαίου τμήματος αμφίγλυφου θωρακίου από λευκό μάρμαρο, με τριπλό ταινιωτό πλαίσιο. Στις καλυπτήριες πλάκες ανήκε και ένα ακόμη γλυπτό μέλος από λευκό μάρμαρο, επίμηκες, με τριπλό ταινιωτό πλαίσιο και αποκρουσμένη κυματοειδή απόληξη. Κοσμεύεται με εγχάρακτο ανισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών¹⁴. Η διαφορετικότητα στον τρόπο εκτέλεσης πλαισίου και σταυρού παραπέμπει στην εγχάραξη του χριστιανικού συμβόλου σε επόμενη φάση¹⁵.

Από τη στρωματογραφία των δύο εσωτερικών τομών, που έγιναν αντίστοιχα στη ΝΔ. γωνία του νότιου κλίτους και στη βόρεια κόγχη¹⁶ (εικ. 4), διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

α. Στο κατώτερο στρώμα εμφανίζεται διαφορά στις υψομετρικές στάθμες με μικρή καθοδική κλίση από Δ. προς Α. και σταθεροποιημένο στρώμα με χωματοκονίαμα, από το οποίο εκκινεί η θεμελίωση. Η θεμελίωση της βόρειας κόγχης δείχνει ότι συνεχεται σε ενιαία κατασκευή με αυτή της νότιας.

Από την τομή της βόρειας κόγχης ανασύρθηκε πώρινος θολίτης με καλά επεξεργασμένες τις πλευρικές έδρες και την κάτω επιφάνεια. Εκτιμάται ότι πρόκειται για αρχαίο μέλος, το οποίο ανήκε σε θολωτή οροφή παλαιότερου κτηρίου που πιθανώς υπήρχε στην ίδια θέση.

Στην τομή, εσωτερικά του νότιου τοίχου, η θεμελίωση φθάνει μέχρι τη στάθμη -0,76 μ., ενώ η μορφή της τοικοδομίας της (ασβεστόλιθοι με ισχυρό συνδετικό κονίαμα) παραπέμπει στην τοικοποιία της παλαιάς αψίδας, η οποία αποκαλύφθηκε ανατολικά του ναού. Αντίθετα, η τοικοδομία της βόρειας κόγχης είναι κατασκευασμένη από μεγάλους καμπύλους πωρόλιθους με παρέμβλητες πλίνθους και άφθο-

στους Αγίους Αναργύρους Κορωπίου, στον Άγιο Λουκά Λαμπρικών και στον Άγιο Νικόλαο στη Χαλιδού Παιανίας. Στους Ταξιάρχες Καλυβίων, μεγάλος τάφος με κλίμακα και θολοσκεπή οροφή αποκαλύφθηκε στην εξωτερική βόρεια πλευρά του ναού.

14. Σε καλυπτήριες πλάκες τάφων ήταν σύνηθες να χαράσσονται σταυροί: Κουκουλές (1940), 53. Στην περίπτωση μας, βέβαια, η πλάκα ήταν ανάστροφα τοποθετημένη και σε δεύτερη χρήση, ενώ γενικότερα διαπιστώνεται η διατάραξη του χώρου.

15. Η εκτέλεση χριστιανικών διακοσμητικών θεμάτων σε παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη είναι συχνή την παλαιοχριστιανική εποχή, ιδιαίτερα σε περιοχές με άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στη νοτιοανατολική Αττική συναντούμε την πρακτική αυτή, για παράδειγμα, σε μαρμάρινο θωράκιο εντοιχισμένο στο τέμπλο του Ταξιάρχη στη θέση Δάγλα Μαρκοπούλου και επίσης σε θωράκιο που βρίσκεται στον αύλειο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαυρίου.

16. Καθώς οι τομές έγιναν σε περιορισμένη έκταση, όπου είχαν προηγηθεί σε παλαιότερες εποχές οικοδομικές επεμβάσεις τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό του ναού σε συνδυασμό με οποραδικές νεότερες ταφές στον χώρο του βόρειου Βήματος, λόγω της γενικότερης αναμόχλευσης δεν απέδωσαν ιδιαίτερα ικανοποιητική στρωματογραφική εικόνα και άλλα ευρήματα.

νο κονιάμα, παραπέμποντας στη μορφή της εξωτερικής τοικοποιίας του δίκογχου ναού.

β. Στο νότιο κλίτος αποκαλύφθηκε ενδιάμεσο στρώμα από συνεκτικό χώμα και ελάχιστα σωζόμενα θραύσματα λίθινων πλάκων, που συνιστά υποστρώμα λιθόστρωτου δαπέδου¹⁷.

γ. Στο ανώτερο στρώμα σώζεται η κατασκευή υποστρώματος από περισυλλογή αποδομημένου αρχιτεκτονικού υλικού με κονιάματα και χώμα, για τη νεότερη δαπεδόστρωση με λευκά και μαύρα τσιμεντοπλακίδια που ολοκληρώθηκε πιθανότατα στα τέλη του 19ου αι.

δ. Από τον καθαρισμό που διενεργήθηκε εξωτερικά των αψίδων διαπιστώθηκε διαφορετική έδραση ανάμεσα στις εξωτερικές πλευρές της ενισχυτικής λιθοδομής και στις αντίστοιχες, προς το μέσον συγκλίνουσες, τοικοποιίες. Η βόρεια και η νότια γωνία της ανατολικής πλευράς ταυίζονται με τις θέσεις γένεσης της μεγάλης αρχαιότερης αψίδας. Οι δύο κόγχες εδράζονται κατά το ακραίο τμήμα εκάστης πάνω στο πάχος του τοίχου της μεγάλης προϋπάρχουσας αψίδας. Αντίθετα, το υπόλοιπο τμήμα, το ευρισκόμενο εσωτερικά και προς το σημείο σύγκλισης του δίκογχου, εδράζεται σε αρχαιότερη βαθειά επίχωση.

Η συνάφεια της μορφής των τοικοποιιών της αποκαλυφθείσας μεγάλης αψίδας και του νότιου τοίχου, παρά την έλλειψη του ενδιάμεσου τμήματος, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τοικοδομία ενιαίου κτηρίου. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα δύο αυτά τμήματα του περιγράμματος του κτηρίου και υποθέτοντας τη συμμετρικότητα στα υπόλοιπα, προκύπτει νέο σχήμα κτηρίου που περιλαμβάνει το ορθογώνιο του σημερινού ναού και ολοκληρώνεται με τη μεγάλη αψίδα. Μένει να εξεταστεί η τυπολογία αυτού του κτηρίου και η διερεύνηση της πιθανής χρήσης του. Τέτοιας μορφής κτήρια εντοπίζονται τόσο σε συγκροτήματα παλαιοχριστιανικών βασιλικών όσο και σε αρχαιότερα ειδικών χρήσεων, όπως λουτρικές εγκαταστάσεις ή άλλες κατασκευές (νυμφαία, κρήνες) με κοινό χαρακτηριστικό τη χρήση νερού.

Έπειτα από διεξοδική εξέταση των μέχρι τώρα δεδομένων και σύγκριση με τα πλησιέστερα παραδείγματα κτηριακών συγκροτημάτων, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

Η προφανής συσχέτιση του κτηρίου με προγενέστερη παλαιοχριστιανική βασιλική εξετάσθηκε ως προς δύο ομάδες αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων ναών τόσο της περιοχής Μεσογείων (Σπάτα, Βραυρώνα) όσο και της περιοχής της Λαυρεωτικής (Όλυμπος)¹⁸. Αφετηρία για την ταύτιση των κτηρίων αποτέλεσε η διάμε-

17. Εκτιμάται ότι το μεγαλύτερο μέρος των πλάκων αυτού του ενδιάμεσου δαπέδου αποξηλώθηκε κατά τη διάρκεια των επισκευαστικών εργασιών στον όψιμο 19ο αι. και έκτοτε οι πλάκες είναι αναδιατεταγμένες στην αυλή δυτικά του ναού.

18. Βλ. πρόχειρα τις απόψεις παλαιοχριστιανικών βασιλικών συγκεντρωμένες στο Πάλλας (1986), εικ. 3 (Βραυρώνα), εικ. 5 (Λαυρεωτικός Όλυμπος), εικ. 12 (Σπάτα).

τρος της μεγάλης αψίδας και η αναζήτηση βόρειου και νότιου στυλοβάτη στους αντίστοιχους σωζόμενους διαμήκεις τοίχους. Όμως η αναντιστοιχία των αναλογιών του διατιθέμενου χώρου με εκείνο που απαιτείται από τα συγκρινόμενα πρότυπα οδηγεί σε απομάκρυνση από την αρχική υπόθεσή μας για την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο περίγραμμα που έχει προκύψει¹⁹.

Αντίθετα, η πιθανότητα ύπαρξης λουτρικής εγκατάστασης ή άλλης συναφούς κατασκευής ενισχύεται από τη σύμπτωση της διάρθρωσης και των διαστάσεων των στοιχείων του χώρου στον οποίο το κτήριο εντάσσεται, όπως η υψομετρική κλιμάκωση των επιπέδων και οι διαστασιολογημένες θέσεις των συνοδευτικών χώρων παροχής και διατήρησης νερού που θα την εξυπηρετούσαν²⁰. Δεν πρέπει επίσης να αγνοηθεί η παρουσία και χρήση νερού στις εγκαταστάσεις και κατασκευές που εντοπίζονται στο νοτιοδυτικό τμήμα του αύλειου χώρου της Αγίας Τριάδας, κυρίως ο αγωγός που από γειτονική πηγή τροφοδοτούσε τη δεξαμενή.

Συγχρόνως, οι παρατηρήσεις μας ενισχύονται και από μια σημαντική επιγραφική μαρτυρία. Ήδη το 1889 ο Α. Milchhöfer, στο επεξηγηματικό του κείμενο για το *Karten von Attika*, το γνωστό έργο χαρτογράφησης της Αττικής από τους Curtius και Kaupert, καταγράφει στον χώρο του ερειπωμένου μοναστηριού της Αγίας Τριάδας μια ακέφαλη ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη, σχολιάζοντας παράλληλα τα άφθονα νερά που συγκεντρώνονται στη δεξαμενή του χώρου που μοιάζει με κήπο²¹. Η επιγραφή ήταν αφιερωμένη από τον Ηρώδη Αττικό στη μνήμη του πρόωρα χαμένου, αγαπημένου μαθητή του, Πολυδευκίωνα, ο οποίος ηρωοποιήθηκε μετά τον θάνατό του²².

Πρόκειται για απότμημα μαρμάρινης στήλης που φυλάσσεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας με αρ. ευρετηρίου 128 (εικ. 8α-β)²³ (διαστάσεις: μέγ. ύψος 0,326 μ., μέγ. πλάτος 0,235 μ. πάχος 0,137, ύψος γραμμάτων 0,014 – 0,020 μ., διάστιχα: 0,0075 – 0,013 μ.). Η σωζόμενη επιγραφή είναι τετράστιχη, τα γράμματα έχουν ακρέμονες, ιδιαίτερα έντονους στα Α, Δ, Λ και χρησιμοποι-

19. Σε αυτή συνηγορούν τα θέματα των σταυρών στα γλυπτά. Καθώς η έρευνα είναι σε πρώιμο στάδιο, δεν αποκλείεται η ύπαρξη και παλαιοχριστιανικής φάσης, ωστόσο απαιτείται ολοκλήρωση της ανασκαφής και περαιτέρω τεκμηρίωση των οικοδομικών φάσεων του μνημείου.

20. Για τα λουτρά και τη συγκρότηση των χώρων τους: Γινουνθς (1962). Για τα νυμφαία και τα κρηναία οικοδομήματα: Αριστοδήμου (2008).

21. Milchhöfer (1889), 11. Πρώτη αναφορά: Milchhöfer (1887), 277 (αρ. 146).

22. Κατά τη νεότερη έρευνα, ο Πολυδευκίων πέθανε από πανώλη, κατά τη διάρκεια επιδημίας που έπληξε την αυτοκρατορία στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 160 μ.Χ. Βλ. σχετικά Tobin (1997) και ειδικά: 108-109.

23. Η αποσπασματική ενεπίγραφη στήλη μεταφέρθηκε από την Αγία Τριάδα στο Μουσείο το 1977.

ούνται ταγωνιώδη Ε, Μ, Σ στον τύπο γραφής. Έχει δημοσιευθεί η ακόλουθη μεταγραφή²⁴:

- Πολυδευ[κίωνα]
 ἦρω καὶ το[ῖσδε]
 τοῖς λουτρο[ῖς πρ]-
 5 [οσ]<ο>μειλή<σ>[αντα]
 [ἐαυτῶ Ἡρώδης]
 [ἀνέθηκεν].

Ωστόσο, η ευκρίνεια των σωζόμενων γραμμάτων υπαγορεύει τη διόρθωσή της ως εξής:

- Πολυδευ[κίωνι]
 ἦρωι καὶ το[- - -]
 4 τοῖς λουτρο[ῖς]
 ὠμειλή[σαντι]²⁵

Το γεγονός ότι αναγνωρίζεται ως ερμαϊκή στήλη δεν είναι ασυνήθιστο, καθώς ήδη από τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. στην Αθήνα οι παραδοσιακές ερμαϊκές στήλες με την κεφαλή του θεού Ερμή αντικαθίστανται με πορτραίτα φιλοσόφων ή νεαρών αθλητών και διακοσμούν γυμνάσια, παλαίστρες και φιλοσοφικές σχολές, ενώ εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται συχνά και ως επιτύμβιες²⁶.

Επομένως, γίνεται φανερό ότι η επιγραφή αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο για την ανασύνθεση της αρχαιότερης εικόνας του χώρου της βυζαντινής εκκλησίας και συνηγορεί καταρχάς στην πιθανή ταύτιση του παλαιότερου κτίσματος που εντοπίστηκε στις διερευνητικές τομές, με κτήριο λουτρών ή νυμφαίου του 2ου μ.Χ. αιώνα.

Γενικότερα, η προσωπικότητα του αριστοκράτη Αθηναίου ρήτορα και σοφιστή Ηρώδη Αττικού (101-177 μ.Χ.) συνδέεται με μια σειρά μνημείων και έργων τέχνης στον ελλαδικό χώρο. Ήδη από την περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα Αδριανού (117-138 μ.Χ.) δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην επαρχία της Αχαΐας – και ειδικά στην Αθήνα – στην ανέγερση πρωτοποριακών μνημειακών κατασκευών που σχετίζονται με το ζωοποιό στοιχείο του νερού (υδραγωγεία, λουτρά, νυμφαία

24. IG II2 3971.

25. Κριτικές σημειώσεις: στ. 2: δύο εκδοχές συμπλήρωσης της λέξης (τοῖσδε ἢ τούτοις)· στ. 4: ὠμειλή[σαντι] ἀντὶ ὀμειλή[σαντι].

26. Αν και ο Milchhöfer αναφέρει ότι η στήλη έφερε φαλλό, σήμερα το χαρακτηριστικό αυτό δεν σώζεται. Επίσης, είναι πιθανό να έφερε αρχικά προτομή του Πολυδευκίωνα. Για το θέμα, βλ. Φωτιάδη (2017), 119-123, υποσημ. 292, με περαιτέρω βιβλιογραφία και παραδείγματα ενεπίγραφων ερμαϊκών στηλών του Ηρώδη από τον Μαραθώνα και την ευρύτερη περιοχή.

και κρήνες)²⁷. Λίγο αργότερα, την εποχή του μιμητή του, Ηρώδη του Αττικού, οι κατασκευές αυτές, αν και εξακολουθούν να είναι μνημειακές, αποσυνδέονται από τα αστικά κέντρα ώστε να ευνοείται περισσότερο η επαφή των επισκεπτών με το φυσικό τοπίο σε συνδυασμό με τις λατρευτικές πρακτικές²⁸. Στην περίπτωση μας, αφ' ενός η μεγάλη εύρους αφίδα και η προαναφερθείσα τεκμηρίωση ύπαρξης λουτρών και αφ' ετέρου η κωροθέτηση της δεξαμενής στον αύλειο χώρο δυτικά του ναού πληρούν τις προϋποθέσεις μιας τέτοιας εγκατάστασης, η οποία, συσχετιζόμενη με τη χρονολόγηση της επιγραφής, οδηγεί στην εξέταση ανάλογων συγκροτημάτων, με πλησιέστερο το βαλανείο του Ολυμπίου Αθηνών²⁹.

Παράλληλα, η ύπαρξη παλαιότερων κτηριακών φάσεων στον χώρο³⁰ συνδέεται οπωσδήποτε με τα σημαντικά γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίζονται σε δεύτερη χρήση στο μνημείο και στον περιβόλο. Αναφέρουμε καταρχάς τις δύο εντυπωσιακές μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες εντοιχισμένες εκατέρωθεν της νότιας εισόδου, οι οποίες αποτελούν συνανήκοντα τμήματα από παρειές θυρώματος ή πεσσού (εικ. 9 α-β). Πρόκειται για συνδυασμό έμπλεκτου φολιδωτού και φυτικού διακόσμου: επάλληλα και κατοπτρικά συμπλέγματα από διπλές ταινίες που σχηματίζουν φολίδες, περικλείουν ανθέμια, ενώ τα μεταξύ τους κενά πληρούνται με τετράφυλλους ρόδακες³¹.

27. Αριστοδήμου (2008), 61-63. Ειδικά τα αθηναϊκά λουτρικά κτήρια του 2ου αι. μ.Χ., αν και μικρών διαστάσεων, ήταν πλούσια διακοσμημένα με μαρμαροθετήματα, ψηφιδωτά δάπεδα και γλυπτά: Travlos (1980), 180-181.

28. Longfellow (2009), 211 κ.εξ., 229 κ.εξ. Αξιοσημείωτη είναι και η πιθανή σύνδεση του κρηναίου οικοδομήματος που ανασκάφηκε τα τελευταία χρόνια στον πλησιόχωρο Μυρρινούνα με τον Ηρώδη τον Αττικό, ο οποίος είχε επισκευάσει ναό της Αθηνάς και της είχε αφιερώσει άγαλμα, το ενεπίγραφο βάθρο του οποίου βρέθηκε στον αύλειο χώρο του βυζαντινού ναού της Παναγίας Μερέντας: Κακαβογιάννη – Αργυρόπουλος (2006), 174-175.

29. Η κατασκευή του τοποθετείται μεταξύ των ετών 124-131 μ.Χ. και πάντως όχι αργότερα από τα μέσα του αιώνα: Τραυλός (1949), 29-35, εικ. 2, πίν. Α. Travlos (1980), εικ. 238-244. Η αντιπαραβολή των δύο κατόψεων εμφανίζει αναλογίες σε πολλά τμήματα. Παρατηρούμε ότι ακόμα και η διαφορά που παρατηρείται στον θάλαμο, με την κλίμακα βόρεια της αφίδας του Ολυμπίου, εμφανίζεται με κατοπτρική συμμετρική διάταξη στα νότια της αφίδας της Αγ. Τριάδας.

30. Αξίζει να παραθέσουμε εδώ μια σημαντική προφορική μαρτυρία κατοίκου του Μαρκοπούλου: «Βόρεια του ναού, τη δεκαετία 1930-40, βρέθηκε δάπεδο παλαιάς οικίας με ψηφιδωτό διάκοσμο, με διεύθυνση προς την εκκλησία. Αργότερα –περίοδο πολέμου – κάλυψαν το ψηφιδωτό με χώμα για να το προφυλάξουν από τη φθορά και την αρπακτική διάθεση του κατακτητή»: Θεοδώρου (1994), 87.

31. Τα ανάγλυφα αναφέρονται ως όμοια με τα δημοσιευμένα από τη βασιλική της Βραυρώνας και ότι «ανήκουν στο ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος, που πάντως δεν ήταν θωράκιο»: Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη (1969), 155. Επίσης, βλ. Στουφή-Πουλημένου (1999), 100-102, Μποζίνης (2008), 27-28. Ωστόσο, διαπιστώνονται διαφορές με τις τέσσερις ανάγλυφες πλάκες της Βραυρώνας (Μουσείο Βραυρώνας, αρ. 578α-δ), καθώς τα γλυπτά της Αγ. Τριάδας παρουσιάζουν ακριβέστερη εκτέλεση που ακολουθεί αυστηρά τους άξονες συμμετρίας. Η πιθανή προέλευσή τους από θύρωμα, η ποιότητα και το είδος του αναγλύφου καθώς και η μορφή του ρόδακα, παραπέμπουν σε πρωιμό-

Στην πλακόστρωτη αυλή που εκτείνεται δυτικά του ναού, κοντά στο κατώφλι της βόρειας εισόδου, είναι ενσωματωμένη μαρμάρινη πλάκα κυματιοφόρου υπέρθυρου με ενδιαφέρουσα διακοσμητική ταινία από ανθέμια και ανισοσκελή σταυρό στο μέσον σε επαναχάραξη. Επίσης, διακρίνονται και άλλες ενδιαφέρουσες αρχαίες πλάκες με ίχνη συνδέσμων και στροφέα, ενώ πεσσός και κίνες οριοθετούν από βόρεια τον αύλειο χώρο.

Επιπλέον, σημαντικά γλυπτά σε δεύτερη χρήση εντοπίζονται στη στέγη, όπου και οι τέσσερις αετωματικές απολήξεις της επιστέφονται στα ανατολικά, από επιθήματα πιθανώς αμφικιονίσκων παραθύρων και στα δυτικά, από τμήμα πώρινου θολίτη κολουροπυραμιδοειδούς μορφής και μαρμάρινο επίθημα καλής εκτέλεσης με ανάγλυφο φύλλο άκανθας που περιβάλλεται συμμετρικά από υδροχαρή φύλλα, πιθανότατα υστερορρωμαϊκών χρόνων³² (εικ. 10). Συγχρόνως, θα πρέπει να επισημανθεί η στυλιστική ανομοιογένεια των αρχιτεκτονικών, γλυπτών ή μη, μελών, τόσο των εντοιχισμένων όσο και των ελεύθερων, η οποία παραπέμπει σε διαφορετικής προέλευσης και χρήσης κτήρια, παρά σε διαδοχικές ομοειδείς φάσεις εξέλιξης του μνημείου.

Τα δεδομένα από τις μικρής έκτασης ανασκαφικές τομές στον ναό της Αγίας Τριάδας στο Αγγελήσι Μαρκοπούλου, ειδικά αυτά που σχετίζονται με το παλαιότερο κτήριο, είναι δυνατόν να επιβεβαιωθούν και από άλλες μαρτυρίες. Πιστεύουμε ότι η συνέχιση της έρευνας και η τεκμηρίωση στο πλαίσιο του επικείμενου έργου αποκατάστασης, θα επιβεβαιώσει τα πρώτα συμπεράσματά μας αναδεικνύοντας τις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις ενός ιδιαίτερου και διαχρονικής σημασίας μνημείου της Μεσογαίας. Παράλληλα, είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε ασφαλέστερα τη διάρθρωση και την αισθητική του προγενέστερου δομημένου χώρου και τις συνθήκες ανέγερσης και διακόσμησης στο περιβάλλον αυτό χριστιανικών ναών, με τη «συνείδηση μιας συνέχειας λατρευτικής, πολιτιστικής και ίσως, μεταφυσικής»³³.

τερο έργο. Άλλωστε ο J.-P. Sodini τα αναφέρει ως διαφορετικά παραδείγματα: Sodini (1977), 437, 443, εικ. 39, 40. Επιπλέον, η ανάστροφα εντοιχισμένη πλάκα στα αριστερά της εισόδου, φέρει στο κάτω τμήμα της κυμάτιο με εγχάρakta φυτικά μοτίβα, που φαίνεται ότι εκτελέσθηκαν πρόχειρα και σε υστερότερη φάση από τον κύριο διάκοσμο.

32. Τα χαρακτηριστικά της άκανθας, με κυριότερο τον κυκλικό οφθαλμό περιβαλλόμενο από λεπτό δακτύλιο, παραπέμπουν σε αττικά εργαστήρια που είχαν ως πρότυπο την άκανθα της Πύλης του Αδριανού: Duroche (1987), 425-426.

Πλήρης κατάλογος των γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών με αναλυτική περιγραφή και χρονολόγηση θα συνταχθεί μετά την ολοκλήρωση της έρευνας του μνημείου.

33. Αθανασιάδης (1994), 38.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασιάδη (1994): Αθανασιάδη Π., «Το λυκόφως των θεών στην ανατολική Μεσόγειο: Στοιχεία ανάλυσης για τρεις επιμέρους περιοχές», *Ελληνικά*, τ. 44, τεύχ. 1ο, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 31-50.
- Αγγελής (2009): Αγγελής π. Τ. Γ., «Ο Όσιος Κύριλλος ο εν Πάρω και η επίσκεψή του στο Μαρκόπουλο Μεσογαίας», «*Εν Μαρκοπούλῳ*»... (Έκδοση του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Μαρκοπούλου), τ. 137, 10-12.
- Αριστοδήμου (2008): Αριστοδήμου Γ., *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηνών στο ανατολικό τμήμα της ανατολικής αυτοκρατορίας*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Γ. Α. Κ.: Γενικά Αρχεία του Κράτους.
- Γκράτζιου (2010): Γκράτζιου Ό., *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ηράκλειο.
- Déroche (1987): Déroche V., «Lacanthé de l'arc d'Hadrien et ses dérivés en Grèce propre», *BCH* 111, 1 (1987), 425-453.
- Ενισλείδης (1984): Ενισλείδης Χ.Μ., *Αττικά. Φυλαί και Δήμοι της Αττικής*. Αναδρομή Ιστορική Τοπογραφική – Φιλολογική, Τόμος 4, Αθήνα.
- Ginouvès (1962): Ginouvès R., *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'Antiquité grecque*, Paris.
- Θεοδώρου (1994): Θεοδώρου Ελ. - Ειρ., *Μαρκόπουλο Μεσογαίας. Εκκλησίες – Τοιχογραφίες – Πορεία στο Χρόνο*, Αθήνα.
- IG: Inscriptiones Graecae.
- Κακαβογιάννη – Αργυρόπουλος (2006): Κακαβογιάννη Ό. – Αργυρόπουλος Β., «Κρηναίο οικοδόμημα πλησίον του αρχαίου ναού στην Μερέντα», *Πρακτικά ΙΑ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Σπάτα, 11-14 Νοεμβρίου 2004), Σπάτα, 171-180.
- Κακαβογιάννη (2009): Κακαβογιάννη Ό., «Αρχαίες οδοί στα νότια και δυτικά Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική», στο: Κορρές Μ. (επιμ.), *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα, 182- 197.
- Κουκουλές (1940): Κουκουλές Φ., «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα, 3-80.
- Κουτελάκης (2013): Κουτελάκης Χ., *Τοπωνυμικά και Ονοματολογικά της νήσου Τήνου*, Αθήνα (2η έκδοση).
- Κουτελάκης (2015): «Ναοί της Ενωτικής Περιόδου στην Αττική. Το παράδειγμα της Αγ. Τριάδας στο “Αγγελήσι” Μαρκοπούλου», *Πρακτικά ΙΕ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Δημαρχιακό Μέγαρο Κορωπίου, 17-20 Οκτωβρίου 2013), Καλύβια Θορικού Αττικής, 675-677.
- Longfellow (2009): Longfellow B., «The Legacy of Hadrian: Roman Monumental Civic Fountains in Greece», στο: Kosso C. – Scott A. (εκδ.), *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through the Renaissance*, Leiden – Boston, 211 - 232.
- Μπαρδάνη – Παπαδόπουλος (2006): Μπαρδάνη Β.Ν. – Παπαδόπουλος Γ.Κ. (με τη συμβολή Β.Χ. Πετράκου), *Συμπλήρωμα των Επιθυμίων Μνημείων της Αττικής*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 241, Αθήνα.

- Μποζίνης (2008): Μποζίνης Χ.Ν., *Πλήρη θωράκια του ελλαδικού χώρου από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως το τέλος της Εικονομαχίας*, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Milchhöfer (1887): Milchhöfer A., «Antikenbericht aus Attika», *Athen. Mittheilungen* XII, Athen, 277-330.
- Milchhöfer (1889): Milchhöfer A., *Karten von Attika*. Erläuternder Text. Heft III-VI, Berlin.
- Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη (1969): Μπούρας Χ. – Καλογεροπούλου Α. – Ανδρεάδη Ρ., *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα.
- Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* (1991): *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 7, Αθήνα.
- Πάλλας (1986): Πάλλας Δ., «Η Παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Ατική», *Πρακτικά Β΄ Επισημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής* (Καλύβια Αττικής, 25-28 Οκτώβρη 1985), Καλύβια, 43-80.
- Sodini (1977): Sodini J.- P., «Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne», *BCH* 101, 1 (1977), 423- 450.
- Στουφή-Πουλημένου (1999): Στουφή-Πουλημένου Ι., *Το φράγμα του Ιερού Βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*. Μελέτη αρχαιολογική και λειτουργική, Πανεπιστήμιον Αθηνών – Θεολογική Σχολή, Εκδόσεις Κληροδοτήματος Βασιλικής Δ. Μωραΐτου αρ. 2, Αθήναι.
- Tobin (1997): Tobin J., *Herodes Attikos and the City of Athens. Patronage and Conflict under the Antonines*, Αρχαία Ελλάς, Monographs on Ancient Greek History and Archaeology 4), Amsterdam.
- Traill (1975): Traill J. S., «The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council», *Hesperia Supplement* XIV, Princeton.
- Τραυλός (1949): Τραυλός Ι., «Ανασκαφικά έρευναι παρά το Ολυμπίειον», *ΠΑΕ* 1949, 25-43.
- Travlos (1980): Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York (2η έκδοση).
- Φωτιάδη (2017): Φωτιάδη Π., «*ΗΡΩΔΟΥ Ο ΧΩΡΟΣ ΕΙΣ ΟΝ ΕΙΣΕΡΧΕΙ*». *Ο Μαραθών του Ηρώδη Ατικού (2ος αι. μ.Χ.)*, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Χατζηδάκης – Δρακοπούλου (1997): Χατζηδάκης Μ. – Δρακοπούλου Ε., *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*. Τόμος 2: Καβαλλάρος – Ψαθόπουλος, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. αρ. 62, Αθήνα.

ABSTRACT

Demetra N. Petrou – Nikolaos I. Papagiannakos

New data of archaeological and architectural research from the church of the Holy Trinity (Agia Triada) at Markopoulo (Mesogaia, Attica)

The church of the Holy Trinity (Agia Triada) is located in the site 'Angelisi', near the town of Markopoulo in Mesogaia, where the ancient demos Angele of the phyle

Pandionis laid in antiquity. The monument is a double church with narthex and two apses. The two aisles communicate with each other through arched openings and are topped with two parallel saddle roofs. Aside from the typology, the particularity of the monument lies in the notable marble architectural members and sculptures which have either been reused, integrated into the roof, the masonry and the paved forecourt before the facade, or are scattered across the courtyard.

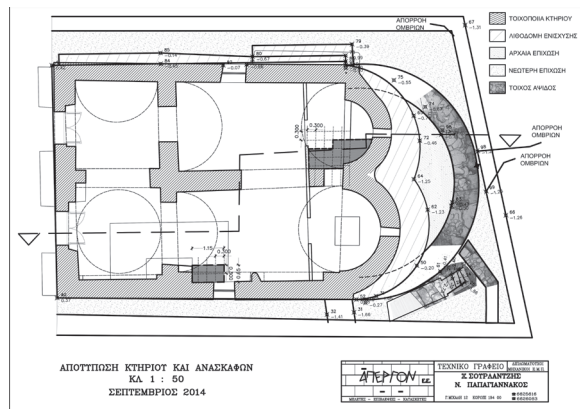
Trial excavation conducted in 2014 by the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities, unearthed a large semicircular conch to the east of the apses encompassing them, an oblong burial construction at the southeast of the church immediately adjacent to the older apse, and also two earlier levels in the interior. Judging from the documentation, which also includes the study of the architectural members and sculptures as well as a fragmental inscribed stele from the site dating to the 2nd century AD that was dedicated by Herodes Attikos to Polydeukion, it is possible that the ground plan of the earlier building belonged to a bath installation or a nymphaeum. Nevertheless, safer conclusions can be drawn after the completion of the research that will take place as part of the planned enhancement of the monument.

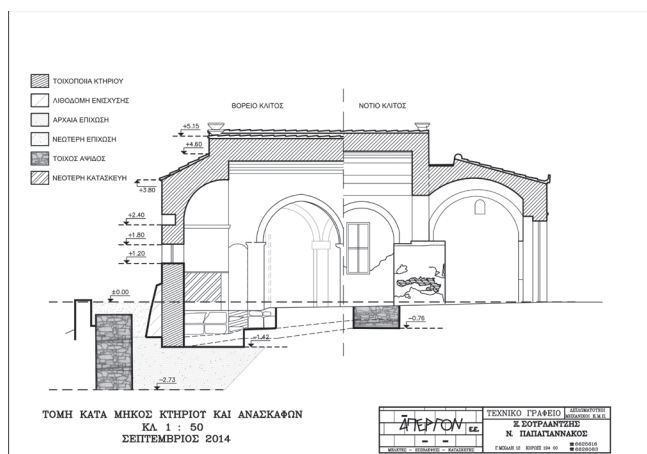
Εικ. 1. Ναός Αγίας Τριάδας Μαρκοπούλου, δυτική όψη.

Εικ. 2. Ανατολική όψη ναού. Εμφανή τμήματα πλινθοπερίκλειστης τοικοποιίας αφίδων.

Εικ. 3. Κάτοψη του ναού και αποτύπωση των ανασκαφικών τομών.

Εικ. 4. Κατά μήκος τομή ναού και ανασκαφικών ευρημάτων.

Εικ. 5. Η παλαιότερη αφίδα Α. του δίκογχου ναού και ο ταφικός χώρος, με τις καλυπτήριες πλάκες. Άποψη από Ν.

Εικ. 6. Η παλαιότερη αφίδα Α. του ναού. Άποψη από Β.

Εικ. 7. Ο ταφικός χώρος, ανεσκαμμένος. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 8 α-β. Απότμημα ενεπίγραφης στήλης (Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας, αρ. 128) και σχεδιαστική απόδοση (Δ. Πέτρου).

Εικ. 9. α-β. Δυτική όψη ναού. Οι δύο ανάγλυφες μαρμάρινες πλάκες εκατέρωθεν της νότιας θύρας.

Εικ. 10. Επίθημα με ανάγλυφο φύλλο άκανθας και συμμετρικά υδροχαρή φύλλα.